

АРХІЄПИСКОП КИЇВСЬКИЙ
І ГАЛИЦЬКИЙ ВАРЛААМ
ВАНАТОВИЧ: ШЛЯХ
ДО АРХІЄРЕЙСТВА З
ВІДДЗЕРКАЛЕННЯМ
ЦЕРКОВНИХ РЕФОРМ
ЦАРЯ ПЕТРА I

Священик
Іван СИДОР

Досліджуючи певну історичну епоху, шукаючи відповіді на складні історичні питання, свідомо чи не свідомо можна обійти стороною деталі, які часто видаються не суттєвими, дрібницями. Однак саме деталі, на перший погляд несуттєві, справляли колосальний вплив на появу тої чи іншої історичної несправедливості. Не завжди в історичних дослідженнях достатньо уваги приділяється характеру, освітньому рівню, вихованню, внутрішньому життєвому переконанню, принципам тої чи іншої історичної постаті. Визначний французький історик, дослідник історії середньовічної Франції Марк Блок (1886 – 1944) писав: «За видимими обрисами пейзажу, знарядь або машин, за самими, здавалося б, сухими документами і інститутами, цілком відчуженими від тих, хто їх створив, історія хоче бачити людей» [1, с. 18]. Він був певний, що історія – не лише вивчення минулого, а наука про людей у часі, про людину в суспільстві.

Очевидно, що будь-які дослідження про історичну подію будуть неповним без врахування загальноісторичного гла епохи, яке, у свою чергу, неможливо досягнути без ви-

У статті головну увагу приділено архієпископу Варлааму Ванатовичу, очільнику Київської кафедри (1722 – 1730), який ще до архієрейського служіння відчув на собі церковну реформу московського царя Петра I.

Ключові слова: Київська митрополія, архієпископ Варлаам Ванатович, цар Петро I, реформи, церковне життя.

---

*Priest Ivan SYDOR
ARCHBISHOP OF KYIV
AND GALICIAN VARLAAM
VANATOVICH: THE PATH
TO BISHOPRICS WITH THE
REFLECTION OF THE CHURCH
REFORMS OF TSAR PETER I*

The article focuses on the archbishop Varlaam Vanatovich, the head of the Kyivan Metropolitanate (1722 – 1730), who, before his bishop's service, felt the church reform of the Tsar of Moscow Peter I.

Key words: Metropolitan of Kyiv, Archbishop Varlaam Vanatovich, Tsar Peter I, reforms, church life.

вчення особливостей світоглядних засад і ціннісних орієнтирів суспільства досліджуваного періоду. Аналізуючи діяльність яскравої історичної постаті, яка жила в певній історичній епосі і залишила в ній яскравий слід, можна побачити, що не завжди людина поступала згідно букви закону, усталених традицій, чи інших зовнішніх впливів і факторів. Особисті прагнення людини, її внутрішня свобода і життєвий вибір часто рвали кайдани несправедливості і свавілля. Історія знає багато показових прикладів, коли сильна духом постать йшла на ризик, інколи навіть на страждання і, будучи скованою в неволі зовнішній, залишалась вільною всередині. Однак минуле знає також і тих, хто заради слави, титулів і матеріального багатства зраджував не лише інтереси держави, суспільства, власного народу, але й продавав найцінніше, що є в людині – власну гідність і свободу. Такі добровільно ставали рабами і про таких уже забуте прислів'я: «Щасливі раби – найбільші вороги свободи».

В наш час існує велика кількість публікацій і досліджень у цьому напрямку. Немало місця в сучасних публікаціях відводиться й діяльності окремих особистостей, їх участі у вирішенні державно-церковних і суспільно-політичних проблем. Однак написання суто біографічного нарису не дасть відповіді на питання, які нас цікавлять. Зрозуміло, що необхідно аналізувати діяльність певної особи через призму не тільки існуючих у суспільстві проблем, але й через її особисті прагнення. В цьому відношенні цілком справедливо зауважує церковний та громадський діяч І. Ф. Власовський: «...в тому, що називається «судом історії» над окремими особами, треба завжди бути дуже обережним, приймаючи під увагу всі, безумовно, знані й здогадані, на певних підставах, обставини, при яких доводилось тій чи іншій особі діяти» [2, с. 9].

В науковій літературі знаходимо багато досліджень, розвідок про діяльність і вплив на церковне і навіть на державне життя духовенства. Достатньо уваги приділялось їх просвітницькій та суспільній діяльності на просторах тогочасної Російської імперії¹. Варто зауважити, що історичні розвідки про

¹ Арсеній (Берло), єпископ. Арсеній Берло, єпископ Переяславський і Бориспольський. – К., 1904. – 56 с.; Захара І. С. Стефан Яворський. – Львів : Каменяр, 1991. – 110 с.; Кашуба М. В. Георгій Кониський, світогляд та віхи життя. – К. : Український Центр духовної культури, 1999. – 228 с.; Ничик В. М. Феофан Прокопович. – М. : Мысль, 1977. – 192 с.; Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. – К. : Український Центр духовної культури, 1997. – 328 с.; Рябчук М. Ю. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. – К. : Критика, 2000. – 303 с.; Жевахов Н. Д. Святитель Иоасаф Горленко, єпископ Белгородський і Обоянський (1705 – 1754): матеріали для біографії, зібрані та видані князем Н. Д. Жеваховим

головних релігійних діячів досить різняться одні від одних. Також, у порівнянні з більш відомими православними діячами, такими як митрополит Петро Могила чи митрополит Дмитрій Туптало, життя і праці яких вже давно вийшли на міжнародний рівень дослідження, існує величезна кількість тих історичних постатей, які за своє життя також плідно потрудилися на користь Православної Церкви, але про яких історична наука обмежується сухими біографічними відомостями.

Важливою постаттю української церковної історії є галичанин, який народився у складну епоху переломних етапів історичного розвитку України – митрополит «понижений» російським правителем Петром I до сану архієпископа Варлаам (в миру – Василь) Ванатович (Вонятович) (1722 – 1730). Про його життя від самого народження і до архієрейської хіротонії маємо дуже скупі та уривчасті відомості. Відомо, що майбутній очільник Київської митрополичої кафедри народився близько 1680 р. у м. Ярослав, Руського воєводства².

Одразу необхідно зауважити, що на західноукраїнських землях витоки культурно-релігійного руху були пов'язані з просвітницькими осередками та національно-релігійними громадськими організаціями православних українців: ще в другій половині XVI ст., близько 1585 р. у Львові при Успенському братстві виникає культурно-просвітницький гурток, на Волині з кінця 1560-х до 1583 р. діяв гурток князя Андрія Курбського, а також братство князя Костянтина Острозького, яке діяло впродовж 70-х – 90-х роках XVI ст., та інші. Саме ці просвітницькі організації передали величезний науковий потенціал для інтелектуального розвитку не лише населення Правобережної України, але й Лівобережної. Щоправда цими здобутками не гребували користуватися і ті християни, які проживали на московських землях – богослів'я, філософію та іншу науку вони черпали з уст і трудів випускників українських навчальних закладів. Діяльність таких просвітницьких осередків стало головною ознакою українського відродження, що, за висловом М. С. Грушевського, «так сильно, хоч і ненадовго, заблиско блиском і політичної мислі і національного самоусвідомлення» [3, с. 137].

В юнацькі роки вивчав і користувався науковими напрацюваннями українців і молодий Василь Ванатович. Батьки його

в 3 томах и 5 частях. – К. : Типография Киево-Печерской Успенской Лавры, 1907. – Т. 1. – Ч. 2: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 148 – 250; Чистович И. А. Феофан Прокопович и его время. – СПб. : Тип. Имп. академии наук, 1868. – 762 с.

² Тепер адміністративний центр Ярославського повіту Підкарпатського воєводства Республіки Польща.

були незаможними міщанами, але все ж бажання дати сину хорошу освіту спонукало їх відправити Василя навчатися до Києва. На той час саме братські школи Києва були чи не найкращими навчальними закладами для підростаючого покоління. Однак Василь Ванатович не закінчивши всі курси, після 8 класу, де навчався на філософському факультеті, переїхав навчатись до Москви. Що чи хто вплинув на такий доленосний крок? Особисте рішення Василя покинути рідний край було прийняте ним у 22-річному віці (бл. 1702 р.) під впливом земляка, уродженця м. Яворі (нині м. Яворів Львівської області), місцеблюстителя Московського патріаршого престолу митрополита Рязанського і Муромського Стефана (Яворського) (1658 – 1722). Саме він допоміг Василю Ванатовичу перейти на навчання до Московської слов'яно-греко-латинської академії³. У Московському державі це був перший вищий навчальний заклад, який організував учень архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича – Симеон Полоцький (світське ім'я Самуїл Гаврилович Петровський-Ситнянович)⁴.

Митрополит Стефан (Яворський) окрім того, що виконував обов'язки Президента Духовної колегії⁵, був також першим протектором Слов'яно-греко-латинської академії. Обіймаючи одразу дві високі посади митрополит прагнув залучити до викладання освічених викладачів, яких у Москві та її околицях на той час не було. Тому і дружба між митрополитом Стефаном (Яворським) і Василем Ванатовичем зав'язалась міцно. І не лише тому, що вони були земляками⁶, але також і через бажання митрополита Стефана (Яворського) мати біля себе надійну і освічену людину, якій можна довірити керування Московською академією.

Хоч Василь Ванатович переїхав працювати в Москву, однак він не поривав зв'язки з Києвом. Через 2 роки після свого

³ Первинна назва «Елліно-грецька академія».

⁴ До цього Симеон Полоцький навчався у Києво-Могилянській академії, успішно її закінчивши став вчителем царських дітей, а 1687 р. прийняв чернечий постриг. Він, разом зі своїм учнем Сильвестром Медведєвим розробив проект організації в Москві вищої школи за типом польських, українських і західноєвропейських університетів [18]. Симеон Полоцький крім того заснував у Кремлі світську друкарню і вважається засновником поетичного та драматичного жанрів у російській літературі. Щоправда у сучасному російському енциклопедичному словнику відсутні відомості про те, що Симеон Полоцький був вихідцем з Києво-Могилянської академії. До слова, немає згадки і про те, що Московський патріарх Іоаким (1674 – 1690) також був вихованцем Києво-Могилянської академії, хоча російська історична наука цей факт також замовчує [12, с. 39].

⁵ З 25 лютого 1721 р. – Святійший Правлячий Синод.

⁶ Обидва родом з Галичини.

від'їзду до Московського царства він робить значну фінансову пожертву Благовіщенській студентській конгрегації церкви Києво-Могилянської академії. Старший науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка С. Р. Кагамлик зауважує, що цю пожертву Василь Ванатович зробив спільно з 114-ма вихованцями Києво-Могилянської академії, з якими він продовжував підтримувати зв'язки навіть перебуваючи далеко в Москві [7, с. 14].

Після завершення навчання Василь Ванатович прийняв чернечий постриг у Великому Тихвінському Успенському монастирі Новгородської єпархії отримавши ім'я Варлаам. За переказами з 1706 р. викладав у місцевій монастирській школі. Тут монах Варлаам зблизився з найближчим радником московського царя Петра I архімандритом Олександром-Невської лаври Феодосієм Яновським (1712 – 1721). Завдяки високому становищу свого товариша і міцній дружбі з ним монах Варлаам став швидко підніматися по щаблях церковної ієрархії. Деякий час він навіть був духівником архімандрита Феодосія Яновського і разом з ним проживав у Санкт-Петербурзі. 1718 р. монах Варлаам, представлений царю Петру I, отримав призначення на флот. Прослуживши рік флотським обер-ієромонахом Варлаам Ванатович був призначений настоятелем Новгородського Тихвінського Успенського монастиря [7, с. 14 – 15]. 16 лютого 1722 р. згідно імператорського⁷ Указу, який у Журналі Святійшого Правлячого Синоду має позначку «секретное», архімандрита Варлаама викликали до Москви для рукоположення «во ариєпископа богомспасаемыхъ градовъ Києва и Галича» [13, с. 359].

Від часу ліквідації патріаршества у Російській Православній Церкві, згідно виданого 14 лютого 1721 р. московською державною владою «Духовного Регламенту», найвищим органом управління було об'явлено Духовну Колегію [5, с. 16]. 25 лютого 1721 р. вищим керівним церковним органом став Святійший Синод, обов'язки і завдання якого залишались непорушними впродовж 200 років [11, с. 409]. Відразу після створення нового органу управління Церквою було зазначено, що саме Святійший Синод повинен замінити владу патріарха, мовляв колегіальне управління є набагато кращим, ефективнішим і безпечнішим ніж одноосібне [21, с. 442].

Одночасно з утворенням нового органу помічаємо і суттєві відмінності у ставленні до українських ієрархів зі сторони московської влади. Майбутній очільник древньої Київської митро-

⁷ 1721 р. цар Петро I проголосив себе першим імператором Всеросійським.

поличої кафедри Варлаам Ванатович вповні відчув на собі церковну реформу. В січні 1722 р., за чотири з половиною місяці до своєї архієрейської хіротонії, архімандрит Варлаам Ванатович за наказом Синоду прибув до Москви і деякий час проживав в Кирило-Білозерському монастирі. Архімандрит монастиря Іринарх прийняв прибулого з Тихвінського монастиря архімандрита Варлаама і разом з ним декількох монахів, які його супроводжували. Однак прийом майбутнього архієрея дуже відрізнявся від тих прийомів, якими приймали попередніх ставлеників в єпископський сан.

До наших днів збереглись письмові свідчення, які в деталях описують порядок прийому у Москві духовенства, яке приїждило сюди для безпосередньої участі в Чині поставлення на митрополита Київського. Москва не вперше організовувала сплановані прийоми і не вперше з такою великою увагою відносилась до своїх гостей. Досвід проведення московітами урочистостей за участі великої кількості поважних гостей був уже добре напрацьований. Згадати лише підготовку до прийняття патріарха, який вперше в історії відвідав московські землі (1587), чи події, які передували утворенню патріаршества в Москві (1589). Усі прийоми важливих персон церковної і світської влади, які могли бути корисними для Московської Церкви або ж держави, а особливо це стосувалося греків – були розписані до дрібниць: завчасно зазначалось скільки їжі, скільки вина, скільки меду, скільки грошей, подарунків виділити на того чи іншого прибулого гостя [6, с. 259].

Схожу картину бачимо і в часи поставлення на митрополичу кафедру Гедеона Святополка-Четвертинського, Варлаама Ясинського та Іоасафа Кроковського. Всім, хто з ними приїжджав до Москви, завчасно були приготовлені кімнати і впродовж всього часу перебування в Москві гості обдаровувались як щоденною платнею, так і різноманітним харчуванням. Потрібно зауважити, що новопоставлений на Київську кафедру митрополит отримував від царя дорогі подарунки, а потім, після від'їзду з Москви, ще раз отримував дари від московського царя, але вже у Києві. Так само, як і Константинопольський патріарх Єремія II Транос (1572 – 1579, 1580 – 1584, 1589 – 1595), який самовільно і без згоди інших патріархів висвятив для московитів їх першого ієрарха, патріарха Іова, після патріаршої інтронізації був щедро обдарований московським царем Феодором Івановичем (1584 – 1598) багатими дарами: спершу – в Москві, потім – по дорозі до Константинополя і ще раз – у своїй патріаршій рези-

денції [6, с. 339 – 340, 344, 347 – 348]. Царські пожертви Константинопольському патріарху вимірювались тисячами рублів⁸, не говорячи уже про золото, срібло, шуби, рухлядь⁹ та ін.

Великі кошти втрачались Московією для поставлення попередників Варлаама Ванатовича на київській кафедрі – митрополита Гедеона Святополк-Четвертинського (1685 – 1690), митрополита Варлаама Ясинського (1690 – 1707) та митрополита Іоасафа Кроковського (1708 – 1718). Вони поставлялись у Москві з небувалим розмахом, урочистостями і пишністю. Наприклад кожен з них на своє митрополиче наречення їхав до Москви з великою свитою: архімандритами, ігуменами, монахами, прислугою. Для прикладу, на поставлення митрополита Гедеона Святополка-Четвертинського на київську кафедру до Москви з ним прибуло 45 осіб, з Іоасафом Кроковським – 89 [16, с. 4]. І кожен з них знаходив в Москві надзвичайно теплий прийом. З архімандритом Варлаамом Ванатовичем до Москви приїхали тільки два ігумени і один архідиякон. Тогочасне багатство Московської Церкви було очевидним. Цим, зокрема, московські державотворчі уми прагнули лишній раз підкреслити статус свої Церкви та її неабиякий вплив у православному світі.

Збережені до нашого часу джерела повідомляють, що для утримання впродовж чотирьох місяців ієромонаха Варлаама Ванатовича і його маленької свити у Тихвінському монастирі було витрачено всього 113 рублів. Для порівняння: на утримання архімандрита Гедеона Святополка-Четвертинського зі свитою було витрачено 4000 рублів. Вже з цього можна зробити висновок, що ставлення до майбутнього очільника Київської кафедри з боку московської державної і церковної влади різко змінилось. Небажання місяцями утримувати гостей з Києва спонукало московське церковне керівництво змінити порядок прийому. Всі перераховані вище служителі мали право приїжджати до Москви лише після відповідного Указу Святійшого Синоду, та й то за декілька днів до чину поставлення. Указ, який дозволяв свиті ієромонаха Варлаама Ванатовича прибути до Москви, вийшов 8 січня 1722 р.

Джерела свідчать, що свита архімандрита Варлаама не отримала ні грошової ні харчової плати. Через брак харчів він навіть написав прохальний лист до Синоду, у якому зазначив, що коли

⁸ Для прикладу: у XVI ст. в Московії за 1 рубль можна було придбати 1 корову, або 1 коня, а от шуба на соболях досягала 70 рублів, середня зарплата була 3 – 8 копійки в день. За 30 копійок можна було придбати пуд м'яса (16 кг), а за 3 копійки – відро пива [15, с. 74 – 76].

⁹ Рухоме майно, старий домашній скарб.

з світою покидав Тихвінський монастир, то не взяв з собою достатньо їжі, щоб прогодувати себе і супроводжуючих, і що зараз терпить «велию нужду» [9, с. 484]. Варлаам Ванатович просив у Синоду жалування від Колегії іноземних справ для виділення коштів для проживання у Москві. З часів монголо-татар була введена так звана ямська повинність і прогони для організації перевезень осіб, які перебували на державній службі, дипломатів, а також державних вантажів. То ж Варлаам Ванатович у своєму листі від 20 червня 1722 р. навів приклади своїх попередників, київських митрополитів, які приїжджали в Москву для посвячення: митрополита Варлаама Ясинського, який був висвячений на київську кафедру 1690 р. і митрополита Іоасафа Кроковського, висвяченого 1708 р. У проханні Варлаама Ванатовича до Синоду зазначалось, що ці митрополити отримували від Колегії іноземних справ жалування не лише для себе, але й для усїєї своєї свити (для ігуменів, монахів, послушників). Ванатович сподівався, що і йому і його свиті будуть повернуті кошти, які вони витратили на дорогу до Москви і назад до Києва. Є. М. Крижанівський посиляючись на синодальні архіви, стверджує, що Варлаам Ванатович і його супутники так і не отримали «кормовых» [8, с. 484]. Однак в Архіві Священного Синоду¹⁰ є згадка, що Варлаам Ванатович все ж «вымолил», щоб йому були повернуті ті кошти, які він витратив на дорогу, а саме: «жалованье для прокормления и ямских подвод с прогонами». Перед самим від'їздом до Києва, «за крайнею скудостью», ці кошти новопоставленому митрополиту Варлааму були все ж таки виділені, хоча його свита залишилась без матеріальної компенсації [13, с. 1124 – 1125].

Причину такого холодного ставлення до українського архієрея потрібно шукати у душі епохи, в якій жив архієпископ Варлаам Ванатович. Церковні реформи московського царя-імператора Петра I переслідували мету підкорення Церкви світській владі. Це виражалось в докорінній зміні системи управління Церквою з метою інкорпорувати її в державну структуру. Передбачалось обмеження економічної самостійності Церкви, суттєвого обмеження сфери діяльності і компетенції церковного суду, навіть при вторгненні держави в її канонічну сферу [20, с. 150].

Очевидно, не можна заперечувати ролі Петра I у намаганні змінити вектор подальшого розвитку Московської держави (на той час цілковито азійської за своєю сутністю та менталітетом) на європейські рейки, «прорубати вікно в Європу». Однак наріжним каменем цих методів був кривавий терор щодо під-

¹⁰ Архів Священного Синоду є у вільному доступі в мережі Інтернет [14].

даних та абсолютна неповага до людини, як до вінця Божого творіння [10]. Варто зазначити, що взірцем для московського реформатора служила Західна Європа, а вчителями і радниками царя були іноземці та іновірці. В Європі Петро I особисто приглядався до існуючих порядків, з німцями і голландцями мав тісні стосунки і постійне спілкування, тим самим використовуючи їх досвід реформ, в тому числі й церковних [4, с. 63]. Незадоволені бояри обдумували навіть замах на його життя, стрільці піднімали бунт, а у народі лунали нарікання, що (тут переклад автора) «німці обійшли, зіпсували царя», що він «їздив за море і возлюбив віру німецьку», що «на російському престолі не російський цар, а німець» тощо [19, с. 121].

Російський історик, публіцист, філософ XIX ст. Ю. Ф. Самарін дає чітку характеристику уявлень Петра I щодо функцій Церкви та її місця в державі: «Він (Петро I – *авт.*) не розумів, що таке Церква, він просто її не бачив, бо сфера її вища від сфери практичної, і тому він чинив так, як ніби її не було, заперечував її не через злі наміри, а скоріше по невіданню» [17, с. 225]. Тому можна припустити, що таке ставлення до Церкви і до її ієрархів було «природним» у часи правління Петра I, який задумав застосувати протестантський примат державної влади у себе вдома і успішно втілював його в життя [22, с. 152].

Ось чому духовенству, в тому числі і російському, державна влада поступово, але стрімко зменшувала кількість джерел доходів, в тому числі не виплачуючи «кормові» і «жадування». Як бачимо, назначена самим Петром I матеріальна допомога для подорожуючого духовенства до новоспеченої Російської імперії, залишалася лише на папері і отримати щось на руки ставало неможливим [9, с. 483].

Така реформа не могла проходити безболісно, а особливо для Української Православної Церкви в особі її очільника архієпископа Варлаама Ванатовича, який в очах московського самодержця уособлював собою ще одного церковного керівника-українця, очільника колись впливової Київської митрополічної кафедри. Боязнь за власний авторитет серед народу і бажання абсолютної влади, невпинно штовхали царя до нищення старих порядків російського життя. І хоча Петро I не заперечував існування Церкви як структури, але метою його реформ було повне підпорядкування церковної влади світській, зокрема йому самому. Тих, хто не розділяв поглядами «реформатора» обмежували в правах, або й зовсім позбувались.

1. Блок М. Апология истории. – М : Наука, 1973. – 232 с.
2. Власовский И. Ф. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. 3. – К. : Репринтне видання, 1998. – 390 с.
3. Грушевський М. С. Духовна Україна: Збірка творів / Упорядкування та додатки Ігоря Гирича, Оксани Дзюби, Василя Ульяновського. – К. : Либідь, 1994. – 560 с.
4. Доброклонский А. Руководство по истории Русской Церкви (Синодальный период 1700 – 1890). – М. : Университетская типография, 1893. – 441+III с.
5. Духовный регламент, тшанием и повелентем Всепресветлейшего самодержца Всероссийского, по соизволению и по приговору Сената, в царствующем Санкт-Петербурге, в лето от Рождества Христова 1721 г. – сочененный. Изд. 3-е. – М. : Синодальная Типография, 1883. – 195 с.
6. Іван Сидор, дякон. Причини та витоки постання Московського Патріархату 1589 року (спроба історико-богословського аналізу). – Монографія. – К. : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. – 416 с. + іл.
7. Кагамлик С. р. Галицька складова київської церковної ієрархії XVII – XVIII ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Українознавство. – К. : Київський університет, 2011. – № 15. – С. 13 – 17.
8. Крижановский Е. М. Собрание сочинений. – К. : Типография С. В. Кульженко, Ново-Елисавет. ул. Соб. дом., 1890. – Т. 1. – 646 с.
9. Крыжановский Е. М. Очерки быта южно-русского сельского духовенства в XVIII в. // Собрание сочинений. – К., 1890. – Т. 1. – С. 391 – 484.
10. Лише раби возвеличують своїх катів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/12/15/8947/>
11. Лотоцький О., проф. Автокефалія: у 2 т. – К. : Репр. вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1999. – Т. 2. Нарис історії автокефальних Церков. – 559 с.
12. Мельниченко В. Ю. Арбат очима українця. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 318 с.
13. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего синода / [составлено Комиссией для разбора и описания архива Святейшего правительствующего синода]. – СПб : Синодальная типография. – 1879. – Т. 2. – Ч. 1. (1722 г.). – 1190 с. – стб., 133 с. : табл.
14. Президентская библиотека. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего синода [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.prlib.ru/item/434683>
15. Прохорова Н. В. Монеты и банкноты России. – М. : Дом Славянской книги, 2009. – 368 с.
16. Рыболовский А. П. Варлаам Ванатович, архиепископ Киевский, Галицкий и Малыя России. – К. : Тип. И. И. Горбунова, Крещ., д. Дегтерева, № 38-й, 1908. – 202 с.
17. Самарин Ю. Ф. Стефан Яворский и Феофан Прокопович // Избранные произведения. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1996. – 608 с.
18. Славяно-греко-латинская академия [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/SLAVYANO-GREKO-LATINSKAYA_AKADEMIYA.html
19. Соловьев С. История России с древнейших времен: в 29 томах. – М. : Тип. Грачева, 1865. – Т. 15. – 431 с.
20. Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700 – 1917 гг. – М. : Русская панорама, 2003. – 480 с.
21. Цыпин Владислав, протоиерей. Церковное право. 2-е изд. – М. : Изд. МФТИ, 1996. – 442 с.
22. Ярослав Черенюк, священник. Передумови реформи вищого церковного управління Російської Православної Церкви на початку XVIII століття // Волинський Благовісник. – Луцьк, 2013. – № 1. – С. 147 – 153.

1. Blok M. Apolohyia ystoryy. – M : Nauka, 1973. – 232 s.
2. Vlasovskiy I. F. Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy. – T. 3. – K. : Reprintne vydannia, 1998. – 390 s.
3. Hrushevskiy M. S. Dukhovna Ukraina: Zbirka tvoriv / Uporiadkuvannia ta dodatky Ihoria Hyrycha, Oksany Dziuby, Vasylia Ulianovskoho. – K. : Lybid, 1994. – 560 s.
4. Dobroklonskiy A. Rukovodstvo po ystoryi Russkoi Tserkvy (Synodalnyi peryod 1700 – 1890). – M. : Unyversytetskaia typohrafiya, 1893. – 441+III s.
5. Dukhovnyi rehlament, tshchanyem y povelentem Vsesvesvetleisheho samoderzhitsa Vserosyiskaho, po soyzvolenyiu y po pryhovoru Senata, v tsarstvuiushchem Sankt-Peterburhe, v leto ot Rozhdestva Khrystova, 1721 h. – sochenenyi. Yzd. 3-e. – M. : Synodalnaia Typohrafiya, 1883. – 195 s.
6. Ivan Sydor, dyiakon. Prychyny ta vytoky postannia Moskovskoho Patriarkhatu 1589 roku (sproba istoryko-bohoslovskoho analizu). – Monohrafiia. – K. : Vydavnychiy viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu, 2015. – 416 s. + il.
7. Kahamlyk S. R. Halytska skladova kyivskoi tserkovnoi iierarkhii XVII – XVIII st. // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriia Ukrainoznavstvo. – K. : Kyivskiy universytet, 2011. – # 15. – S. 13 – 17.
8. Kryzhanovskiy E. M. Sobrane sochynenyi. – K. : Typohrafiya S. V. Kulzhenko, Novo-Elysavet. ul. Sob. dom., 1890. – T. 1. – 646 s.
9. Kryzhanovskiy E. M. Ocherky byta yuzhno-russkoho selskoho dukhovenstva v XVIII v. // Sobrane sochynenyi. – K., 1890. – T. 1. – C. 391 – 484.
10. Lyshe raby vozvelychuiut svoikh kativ [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/12/15/8947/>
11. Lototskiy O., prof. Avtokefaliia: u 2 t. – K. : Repr. vyd. Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 1999. – T. 2. Narys istorii avtokefalnykh Tserkov. – 559 s.
12. Melnychenko V. Yu. Arbat ochyma ukrainsia. – M. : OLMA-PRESS, 2006. – 318 s.
13. Opysanye dokumentov y del, khраниashchykhsia v arkhyve Sviateisheho pravytelstvuiushcheho synoda / [sostavleno Komysseye dlia razbora y opysaniya arkhyva Sviateisheho pravytelstvuiushcheho synoda]. – SPb : Synodalnaia typohrafiya. – 1879. – T. 2. – Ch. 1. (1722 h.). – 1190 s. – stb., 133 s. : tabl.
14. Prezydentskaia byblyoteka. Opysanye dokumentov y del, khраниashchykhsia v arkhyve Sviateisheho pravytelstvuiushcheho synoda [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupa : <https://www.prlib.ru/item/434683>
15. Prokhorova N. V. Monety y banknoty Rossyy. – M. : Dom Slavianskoi knyhy, 2009. – 368 s.
16. Rybolovskiy A. P. Varlaam Vanatovych, arkhyepyskop Kyevskiy, Halytskiy y Malia Rossyy. – K. : Typ. Y. Y. Horbunova, Kreshch., d. Dehtereva, # 38-y, 1908. – 202 s.
17. Samaryn Yu. F. Stefan Yavorskiy y Feofan Prokopovych // Yzbrannyye proyzedeniya. – M. : «Rossyiskaia polytycheskaia entsyklopediya» (ROSSPEN), 1996. – 608 s.
18. Slaviano-hreko-latynskaia akademiya [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupa : http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/SLAVYANO-GREKO-LATINSKAYA_AKADEMIYA.html
19. Solovev S. Ystoriya Rossyy s drevneishykh vremen: v 29 tomakh. – M. : Typ. Hracheva, 1865. – T. 15. – 431 s.
20. Fedorov V. A. Russkaia Pravoslavnaia Tserkov y hosudarstvo. Synodalnyi peryod. 1700 – 1917 hh. – M. : Russkaia panorama, 2003. – 480 s.
21. Tsyypyn Vladyslav, protoyerei. Tserkovnoe pravo. 2-e yzd. – M. : Yzd. MFTY, 1996. – 442 s.
22. Yaroslav Chereniuk, sviashchenyk. Peredumovy reformy vyshchoho tserkovnoho upravlinnia Rosiiskoi Pravoslavnoi Tserkvy na pochatku XVIII stolittia // Volynskiy Blahovisnyk. – Lutsk, 2013. – # 1. – S. 147 – 153.